

Олександр Забарний
(Ніжин, Україна)

АСПЕКТНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ ТАРАСА БУЛЬБИ

Проблемою дослідження образу Тараса Бульби, героя однойменної повісті Миколи Гоголя, літературознавство (і українське зокрема), займається плідно і давно. відома низка монографій, у яких досить детально аналізувалися герої гоголівських творів, написано сотні статей із найрізноманітної тематики пов'язаних із вище згаданою повістю. Що ж мене, методиста, змусило взятися за переосмислення цього геніального твору Миколи Гоголя?

Скажу відверто – екранізація повісті російськими кінематографістами. Поява у прокаті та на телеекранах України фільму Володимира Бортка “Тарас Бульба” викликала чималий ажітаж у суспільстві, породила багато суперечок і трактувань, зрештою, викликала жваву полеміку кінокритиків та літературознавців. Якщо дослідити відгуки на цей фільм у тенетах “Інтернету”, то їх можна класифікувати у кілька блоків: *перший* – “екранізація відомої гоголівської повісті про козацького полковника зроблена за держзамовленням, з великим вмістом безпроглядної пропаганди”, “це зразок наростаючої російсько-української інформаційної війни”, “не можна підходити до створення таких стрічок поверхово і забруднювати політичною ідеологією”; *другий* - “навіщо ліпити із такого неоднозначного літературного матеріалу патріотичне кіно, однобічне за визначенням”, “не просто не вийшло фільму, не вийшло того, на що очікували – ДРАМИ. Драма Тараса, драма сім'ї, драма душі козацької. Пуста візуальна агітка з довгими театральними монологами, яким не віриш”; і, зрештою, *третій* - “хочеться гордитися російським кіно”, “Бортко – великий режисер і ніяка “писанина” не переконає мене в зворотньому, фільм вийшов якісний, хоча і не без недоліків”(1).

Я не збираюся втручатися у цю полеміку поглядів та смаків. Зрештою кожен має право на своє бачення і свою думку. Глибоко переконаний, що фільм не

перевершив оригінал, тобто книгу, і всім раджу краще ще раз її перечитати.

Проте, мене як педагога турбує той факт, що фільм “розкручуючи” в цілому цікавість до творчості Миколи Гоголя, замінив собою для частини школярів художній текст. Не випадково методика викладання літератури радить вчителям вдаватися до перегляду фільмів та екранізацій літературних творів лише після прочитання учнями художніх текстів. А ще краще – після проведення аналітичної роботи. Тут вийшло зовсім навпаки... Запити в інтернет-пошукачах слів “Тарас Бульба” та “скачати фільм” б'ють усі рейтинги. А знаючи “любов” пересічного школяра до читання, виникає реальна небезпека усвідомлення ним тих тверджень та переконань, які вклали замовники цього проекту у уста головного героя, нехтуючи і перекручуючи оригінальний текст автора.

Фільм має яскраво виражений політичний підтекст, він заідеологізований, українських козаків (як і усіх українців) важають росіянами. Втрачається та першородна ідея, яку Гоголь вкладав у образ Тараса Бульби і українського козацтва, назвавши їх “руським людом”. Автори фільму, задля адаптації його до сучасних умов і сучасного глядача, ідуть на заміну змістових акцентів, інтерпретацію художнього тексту. Вони переконували глядачів, що створюють фільм слово в слово за Гоголем. Вийшло зовсім не так... У кінострічці багато надуманих епізодів. Для прикладу, смерть дружини Тараса від рук поляків, або згадка про народження Андрієвого сина ... Безперечно, кіно, як самостійний вид мистецтва, має право на пошуки, експерименти, але ж не в такій мірі... Як потім вчителю переконувати школяра, що цих картин немає у художньому тексті. Та й чи захоче учень у це повірити і, зрештою, прочитати повість?! Режисер і сценарист Володимир Бортко у своєму інтерв'ю “Риановости” на запитання: “Що було для вас складним у роботі над сценарієм та фільмом?” - відповів, - “Найбільш складно було передати поезію літературних образів засобами кіно. Література багато тендітніше, чутливіше роботи це... крім того, вона апелює до уяви читача. А кіно, навпаки, конкретне...”(2). Отож автори фільму бачили ту небезпечну межу, переходити яку не варто... Проте вони

перейшли, нехтуючи текстом Гоголя. Але головна помилка режисера В.Бортка в іншому. У цьому ж інтерв'ю на запитання :”Нині існує тенденція у Росії з Україною – ділити культурну спадщину, письменників, художників і протиставляти культуру двох народів. Ваш Тарас Бульба - він чий?” Будучи українцем за походженням В.Бортко відповів: “ Подібне протиставлення – це протиставлення дурнів та ідеотів. Росіяни і українці – це один і той же народ. Україна – південна частина Русі. Їх не існує без нас, а нас не існує без їх – ми єдині” (переклад – автор.) (2)

Ось таке безапеляційне твердження і змусило мене переосмислити літературний спадок Гоголя, зокрема дослідити ментальний аспект образу Тараса Бульби.

Сучасні дослідження педагогів та психологів доводять, що для найповнішого розкриття і розвитку природніх здібностей дитини необхідно створити такі умови, щоб вона перебувала під постійним впливом матеріальної і духовної культури свого народу. Підвищення інтересу школярів до національної культури, історії, літератури поставили учителів-словесників перед потребою пошуку нових естетичних критеріїв і підходів до аналізу образів-персонажів літературного твору, адже саме в процесі характеристики системи образів визначаються домінуючі якості особистості, які орієнтують читача на прийняття чи неприйняття позиції того чи іншого персонажа, авторського погляду на людину і дійсність.

На жаль, у шкільній практиці робота над образами художнього твору здебільшого раціоналізується, а потім канонізується й догматизується. Нерідко на чільне місце у викладанні літератури виходить не співроздум та співпереживання учня і вчителя у процесі аналізу літературного героя, а якийсь, часто продиктований підручником, логічний висновок, виражений в однозначно точних поняттях та судженнях. Виникає реальна загроза бездуховного засвоєння літератури. Ось чому при формуванні в старшокласників свідомого розуміння образу-персонажу слід іти від особисто школярами побаченого, прочитаного й пережитого – через його осмислення -

до досягнення людини (персонажа) і життя загалом. Тільки зрозумівши національне підґрунття персонажа, риси його менталітету, суспільний статус та морально-етичну суть, старшокласник усвідомить його загальнолюдську значимість та філософське значення.

Для того, щоб подолати поверхове сприйняття художнього образу, слід вдатися до аспектного розгляду характеру героя. Його суть полягає в тому, що під час визначення домінантних рис характеру героя, ми аналізуємо їх у трьох площинах або ж аспектах духовного виміру. Це дає змогу створити для учнів ситуацію особистісного вибору, в якій вони одержують можливість реалізувати мотиваційні установки індивідуально-ціннісного характеру.

Аспект *перший – національний*. На цьому етапі дослідження образу слід визначити менталітетні риси літературного героя, те, що він успадкував підсвідомо або отримав у спадок у процесі формування характеру, ті риси, які притаманні йому як представникові певної нації чи народу.

Повість “Тарас Бульба” і суперечки навколо неї у останні роки пояснюються можливістю читати її з різних, зачасти протилежних, національно-патріотичних позицій. Цілком погоджуємося із твердженням Володимира Денисова: “Парадокс в тому, що при явно антипольській і антизахідній спрямованості, перша і друга (канонічна) редакції повісті розведені самим автором за ідеологічним вектором “своє – чуже”. Тільки “своєю” у 1-й ред. бачилась Гоголю українська козацька вольниця з її постійною боротьбою з трьома, а то й чотирма сусідніми народами, в її вільних, анархічних відмінностях від чужої, російської самодержавної “вертикалі влади”; а в 2-й ред. Запорізька Січ стала частиною Святої Православної Русі – в її одвічному протистоянні чужим, “невірним” Заходу і Сходу”(3).

У Тарасі Бульбі Гоголь започаткував принципово новий підхід до взаємозв’язку особистісного і національного при творенні художнього образу. На відміну від традиційних національно-історичних романів (“Борис Годунов”, “Кочубей”, “Мазепа”, “Хмельницький”) де в основу сюжету

закладалися реально існуючі історичні постаті з їх суспільними та національними поглядами, зачасту не ідеальними, а то навіть і ущербними, у основу гоголівського твору покладено життя козацької родини, як основи православного народу.

Семантика і генеза імені та прізвища головного героя твору також дібрана з урахуванням національного менталітету: Тарас – у тлумаченні “бунтівний, нескорений”, а Бульба – з латині означало “клубень”, а не картопля”, яка увійшла у вжиток лише у 18 столітті. Отож, прізвище близьке до землі, до природи. Для української ментальності навколишній світ, природа має визначальне значення. На відміну від сусідів-кочевників, український етнос розвивався у власному етноареалі. Така постійність географічного оточення привела до до ідеальної його адаптації до ландшафту, що знайшло своє відображення і у формуванні ментальності. Дніпро і Десна, Карпати і Степ, Хортиця – для українця не просто топоніми, які означають природні об’єкти, це значно більше: це сприймається як естетико-духовне середовище місця проживання, це світ її оточення, її батьківщина – дуже часто опоетизована і міфологізована. Саме це оточення і заклало у ментальність нації такі риси як емоційність, ліричність, мрійливість, прагнення до волі, відчуття гармонії людини і природи. У філософії ці ментальні риси отримали назву “антизм” (за ім’ям грецького міфологічного героя Антея – сина богині землі, який неодноразово був зв’язаний із матінкою Землею, бо брав від неї життєдайні сили). Українська земля слугує для народу, не лише як географічна назва. а перш за все як духовне поняття. Саме тому у мові знайшло своє відображення словосполучення “ненька – Україна”.

Це і послугувало підґрунтям для творення образу Тараса Бульби. Він поєднує у собі два начала – земне, “матеріальне”, осідле, ґрунтовне – і духовне, волелюбне, нескорене, те, що за будь-яких умов, зобов’язує захищати Віру і Батьківщину від чужинців. Саме тому для нього велике значення має Степ, який сформував його світогляд, його характер, його спосіб життя.

Михайло Шлемкевич у книзі “Загублена українська душа” пише:

”Специфічними рисами української світоглядно- філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-чуттєвий світ людини, у якому домінує не холодний раціональний розрахунок “голови”, а палкий поклик серця” (4)

Наскрізна усвідомлена любов Тараса Бульби до рідної землі, до рідного краю, до свого народу і є головною рисою його характеру. Кордоцентризм – примат “серця над розумом” - відзначають багато дослідників українського менталітету. Це явище стало “візитівкою” української філософії, мистецтва, моралі. І причина появи цього явища зумовлена не лише в постійності природного оточення. У великій мірі вона базується і на сприйнятті українцем релігії, віри.

“Українець у своєму релігійному житті ніколи не звертає увагу на поверхові ознаки, а намагається заглибитися, відчутти суть і силу віри” (5)

Ці якості були притаманні і самому Миколі Гоголю, ці риси він вклав і в образ головного героя своєї повісті.

Тарас Бульба – глибоко віруюча людина і синів своїх він спочатку віддає до академії, щоб дати богословську освіту – для міцності Віри. І лише після цього везе їх до Січі, де вони мають пройти випробування на “достойне життя” (або смерть) вільного козака, народженого Степом. Мова про Степ і козацтво йде із самого початку повісті. На думку Тараса, його сини не розуміють, що таке справжня воля. Вони ще зашорені “попівськими підрясниками” та “букварями бурси”. Саме тому він говорить про “чисте поле та доброго коня” і не зволікає з від’їздом на Січ.

Важливою складовою української ментальності є соціальна історія народу. На формування рис українського менталітету мало вплив тривале перебування українських земель в складі інших держав (Литовського князівства, Речі Посполитої, Угорщини, Османської та Російської імперій), а також тривала боротьба за самостійність. Це породило такі ментальні якості, які на перший погляд суперечать одна одній.

Так, з одного боку, зразок українського духу - козак-січовик – вільнолюбивий індивідуаліст; з іншого боку, століття закріпачення наклали

свій відбиток – селянин, який спирається на “почуття громади”, сподівається на колективну підтримку, взаємодопомогу. Один із фундаторів української національної ідеї Дмитро Донцов, на мою думку, дуже вдало порівняв ці типи з образами Тараса Бульби та Шельменка-денщика.

Тож ми бачимо два стилі життя. Перший – активний козацький (лицарський); другий – пасивний, який базується на ідеї “моя хата з краю”.

Тарас Бульба - соціально активний представник українського менталітету. Він успадкував від свого народу найголовніше: волелюбство, любов до Батьківщини, усвідомлений патріотизм, глибоку емоційність, повагу до землі, сміливість і відвагу в бою, здатність до самопожертви. У цьому образі Гоголь уособив духовну силу нації.

На основі першого аспекту ґрунтується *другий – морально-етичний*. Це рівень світоглядної сформованості героя, його етичні принципи, духовна аура.

Розглянути образ Тараса Бульби через призму даного аспекту необхідно хоча б для того, щоб розвінчати думку одного із палких прихильників “великоросійської ідеї” Віссаріона Белінського, який бачив у герої Миколи Гоголя “старого фанатика”, “полудикую личность”, “грубость и ограниченность его природы, его народа и времени”(6).

Тарас Бульба людина надзвичайно вольова і принципова. Усе його життя нерозривно пов’язане з Січчю. Саме за законами життя козацької громади і формуються світоглядні позиції головного героя. Головна з них – віддане служіння Батьківщині і козацтву. Запорізьке козацтво, за задумом Миколи Гоголя, це зразок справедливого і здорового суспільного устрою, яке побудоване не засадах людинолюбства, рівності і братства. Саме за такими суспільними ідеалами і будувався образ Тараса Бульби, який увібрав у себе кращі моральні та етичні принципи українського народу. Бульба – людина з високим ґатунком почуттів, емоцій, думок. Його сила – у могутності патріотичних почуттів і переконань, які він виражає. Домінує в його душі найголовніше бажання – бути корисним своїй Батьківщині, своєму народу, козацькій громаді. Мета його життя - в служінні Україні.

Гоголь створив образ Тараса Бульби багатопланово. З одного боку головного героя повісті опоетизовано. За висловом автора, це “необыкновенное явление русской силы”. Його відзначало “умение двигать войском и сильнейшая ненависть к врагам”. Він “любит простую жизнь козаков”, але нічим не відзначається від них (7).

З іншого боку образ, поза сумнівом, ідеалізовано і гіперболізовано. У ньому практично немає негативних рис, відсутнє дріб'язкове, егоїстичне, корисливе. Його душа живе єдиним головним прагненням – до волі і незалежності свого народу. Гіперболізовано його фізичну і духовну силу. Та й вагу тіла в “двадцять пудів” (320 кг). Під ним “не кінь, а чорт” і таких деталей безліч.

І водночас цей образ опромінений гумором – добрим, лукавим, світлим. У Тарасі переплетена грубість і ніжність, смішне і серйозне, комічне і трагічне. Виразно і достовірно в психологічному плані розкрито характер Тараса в його трагічному конфлікті з Андрієм.

Стосунки головного героя повісті зі своїми синами, автором автором подані динамічно, у постійному розвитку. Від реалістичного до опоетизованого, романтичного і навіть героїчного (що стосується Остапа), і до трагічного (у ставленні до Андрія). Від щирої, ніжної батьківської любові до трагедії серця і катастрофи переконань.

Остап і Андрій – втілення двох сторін душі самого Бульби. Якщо Остап – це втілення його лицарських ідеалів, то Андрій – його чутлива душа, світосприйняття краси природи. Це поєднання “краси бою” і “краси кохання”. Саме тому в картині страти власного сина ми вбачаємо і трагізм батьківського горя, і велич характеру Тараса Бульби. Воля батьківщини і козацька честь та гідність для нього – найголовніші етичні і світоглядні критерії у житті, вони сильніші за батьківські почуття.

Прирікши на смерть обох синів Тараса, автор не лишає іншого вибору Бульбі, як смерть. Життя для нього втрачає сенс. Але і картина смерті головного героя Гоголем також опоетизована.

Лицарські ідеали Запорізької Сечі склали основу духовного світу Тараса

Бульби, який на довгі роки для багатьох поколінь став втіленням образу борця за незалежність держави, символом нескореності і патріотизму.

Якщо порівнювати першу та другу редакції повісті, то ми помітимо, як автор еволюціонує у творенні образу головного героя. Образ Тараса стає соціально більш виразним, психологічно довершеним. Із “охотника до набегів і бунтів” Бульба перетворюється на “усвідомленого” захисника інтересів гнобленого народу. Образ набуває яскравого виражених патріотичних ознак.

І, зрештою, аспект аналізу образу-персонажа – *філософський*. Він передбачає визначення школярем тих рис літературного героя, які набувають загально-людської значимості, надкласової, наднаціональної у своїй суті. Аспекти вивчення характеру літературного героя наближає старшокласника не тільки до індивідуального розуміння прочитаного, а й до осмислення власної позиції в житті.

Літературознавці давно дійшли згоди, що Тарас Бульба – це видатний персонаж, який стоїть поряд із королем Ліром, Фаустом та іншими “етапними” персонажами світової літератури. Недоцільна і полеміка хороша чи погана. Це - образ Космос... Він – надчасовий... нові і нові покоління людей будуть відкривати у йому щось своє.

Не даремно ж, коли мова уже зайшла про кіно, після першої російської екранізації повісті засобами німого кіно у 1909 році, до персонажу Тараса Бульби долучалися і створювали свої фільми німці, французи, англійці, американці, італійці. Російська кіноверсія Тараса Бульби перша за сто років і треба віддати належне сміливості режисера Володимира Бортка.

Долучалися до створення кінематографічного образу і українці... Олександр Довженко працюючи над створенням сценарію фільму писав: “Мені хочеться так показати початок 17 століття, щоб глядачі побачили в запорожцях не стилізовану буйну масу голої і безпросвітних гульвіс, а живих людей, справжніх лицарів, сильних своєю організованістю, самовіддано хоробрих” (8).

Довженко створив геніальний сценарій у якому через героїчний дух козацтва було показано боротьбу українського народу за своє національне

визволення. Але, на жаль, перший день кінозйомок припав на 22 червня 1941 року. Війна актуалізувала образ... і дала нові зразки героїзму українців.

На початку сімдесятих років минулого століття кінорежисер Сергій Бондарчук взявся за екранізацію повісті, але йому не дали зробити фільм з ідеологічних мотивів. Це був час нищення усього українського – історії, літератури, культури...

Чим же зацікавив сюжет гоголівської повісті кінематографістів інших держав? Чи лише колоритністю образу Тараса Бульби...

На мою думку переважна більшість митців чудово зрозуміла авторський задум Гоголя: створити епічний твір, де домінуючою силою історичної доби виступив би народ. Не конкретна історична постать, не “героїчна особистість” (якою б вона не була – чи то монарх, воїн, поводитир), а саме народ. Кожен герой повісті, наскільки б він не був індивідуалізований і своєрідний, відчуває себе складовою частиною народного життя. Саме в поєднанні особистісних інтересів і запитів людини із інтересами загальнонародними і міститься ідейний пафос цього твору. Ця проблематика не втратила своєї актуальності і донині.

Л і т е р а т у р а

1. <http://www.kinoroisk.ru/level/1/film/161104/>
2. <http://www/rian.ru/dodolanalysis/20090316/164987278/htn>
3. Денисов В. - Изображение козачества в раннем творчестве Н.В.Гоголя.//Новые гоголеведческие студии. Выпуск 3 (14). - Симферополь – Киев, 2005, с.66
4. Шлемкевич М. загублена українська душа. - К. 1992. -с. 12-13
5. Менталітет і протиріччя. Част. 2 – С.53.
6. Белинский В.Г. Собрание сочинений.: В 9т. Т.1 М., 1976. С.182.
7. Тут і далі цитую за виданням: Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 8 т. Т.2 М., “Правда” 1984. с.29-147

8. Довженко О. “Тарас Бульба” Стаття // Довженко О. Твори: В 3 т.
Т.3.К.,1960. с.129